

РЕЛІГІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Характерний для сучасної України час економічної кризи, тривалих колізій між опозицією і головними гілками влади, перманентного виборчого процесу, загальної нестабільності суспільства породжують у населення стан емоційно-психологічної напруги - від смутку, розпачу і почуття безнадійності до повної еkleктичності громадської думки і протистояння навіть в межах однієї родини.

За таких умов думки людей все частіше повертаються до релігії та церкви. У зв'язку з цим *важливим, на наш погляд, є з'ясування потенційних можливостей релігії* (за оцінками різних соціологічних служб церква в останні роки має найвищий рівень довіри у населення України) в утвердженні толерантності в її правових, морально-етичних філософських вимірах.

Починаючи з Платона, Аристотеля й Тертуліана, про толерантність загалом і релігійну в тому числі у своїх працях «Нариси про терпимість» та «Листи про віротерпимість» писав Дж. Локк, у «Трактаті про віротерпимість» до розгляду цієї категорії звертався Вольтер та інші видатні мислителі минулого.

Вивченню *проблем саме релігійної толерантності присвячено значну кількість праць* таких вітчизняних фахівців, як М.Бабій, С.Здіорук, В.Климов, А.Колодний, М.Новиченко, О.Саган, Л.Филипович та інші. Як, зокрема, зауважує М.Бабій, «у площині міжконфесійних відносин, «діалогових відносин» релігійних суб'єктів толерантність постає як взаємоповажне, конфесійно (догматично) незаангажоване (як таке, що не демонструється цілеспрямовано) ставлення їх один до одного, з визнанням права кожного на свою правду і позицію. Тобто йдеться про культуру взаємин у площині міжконфесійних відносин, діалогу. Вона (культура відносин) може поставати як «культура незгоди» [Бабій М.Ю. Теоретичні і практичні питання формування міжконфесійних відносин // Релігійна свобода. Наук. щорічник. – К., 2008. – С. 16].

За визначенням релігієзнавчого словника, толерантність релігійна – поняття, що характеризує таку морально-практичну орієнтацію, «технологію» поведінки соціальних агентів (конфесій, релігійних груп, віруючих) у процесі їх взаємовідносин, яка передбачає взаємоповагу, свідому відмову від зверхності, ущемлення прав і гідності один одного. В основі толерантності релігійної обов'язкове визнання егалітарності, автономності суб'єктів релігійної комунікації, зваженість і неупередженість у ставленні до інших релігійних парадигм, форм релігійної діяльності, культу та традицій. Толерантність релігійна – це також визнання як за окремими віруючими, так і віросповіданнями права

на власне розуміння істини [Релігієзнавчий словник. За ред. А.Колодного і Б.Лобовика. – К., 1996].

Толерантність релігійна має різні виміри: толерантність міжконфесійна, внутрішньо конфесійна і толерантність у взаємовідносинах релігії з державою (владою). На початку становлення Української незалежної держави більш вагомим враховувався чинник міжконфесійного порозуміння. То був час утворення багатьох релігійних напрямків, течій, зовсім не притаманних українському суспільству: неоязичницькі, орієнталістські, пізньо - та псевдо протестантські й інші, на що «традиційні релігії» реагували дуже нервово.

В останні роки більш серйозним і загрозливим явищем стає внутрішньоконфесійне непорозуміння і відверта нетолерантність низки конфесійних спільнот. Справа ускладнюється намірами окремих політиків «педалювати», наприклад, процес утворення Єдиної Української Помісної Православної Церкви, що більшістю релігієзнавців розглядається на цей час утопією. Доволі подібні процеси відбуваються у середині мусульманських, іудейських, протестантських, навіть неоязичницьких релігійних спільнот. Причини для того різні: від історично обумовлених латентних сепаратистських процесів (наприклад, традиційний іудаїзм, месіанський іудаїзм, хасидизм в іудаїзмі; сунізм і шіїзм в ісламі) до суто політичних (розкол православ'я України) та банальних структурно-«бізнесових» (поява «незалежних» громад у п'ятидесятників, євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня тощо). У цьому сенсі дуже цікавим виявляється трансформація взаємовідносин між окремими конфесіями та представниками різних гілок влади, окремими політичними партіями. Особливо помітним це стає у період підготовки та проведення чергових виборчих перегонів, які набули у нашій державі рис стійкої хвороби.

Ні для кого не є таємницею, що сьогодні деякі релігійні організації стали настільки заполітизовані, «розібрані» між різними політичними партіями, які використовують представників окремих релігій як свій потенційний електорат. В них релігійним діячам все менше залишається часу для суто церковних справ – спасіння душ та піклування про моральний стан людей.

Зрозуміло, що в ідеальному стані, в умовах існування безконфліктних взаємовідносин між Церквами, зникає і саме значення толерантності. Тобто її значення продиктоване необхідністю подолання чи уникнення конфліктів у релігійному середовищі. У порівнянні зі світським поняттям, толерантність релігійна виступає як складова частина мистецтва дипломатії у міжконфесійних відносинах, як альтернатива міжконфесійної ворожнечі й її найвищого прояву – релігійної війни. У філософському значенні толерантність, таким чином, виступає як елементарне визнання існування на рівних засадах інших релігій, їх невід'ємного права на діяльність в сьогоденні і подальший розвиток.

Пошуком шляхів безконфліктного існування різних конфесій займаються з початку минулого століття як вчені, державні і громадські організації, так і окремі Церкви різних держав світу. Показовою в цьому контексті є позиція Римосько-Католицької Церкви, яка ще на Другому Ватиканському соборі вперше у своїй історії проголосила Заяву про ставлення Католицької Церкви до різних нехристиянських релігій. Наведемо цитату з цієї Заяви: «...Католицька Церква не відкидає нічого з того, що є істинного та святого в цих релігіях. З невідомою серйозністю ми ставимося до того способу життя та тих вчень, в яких нерідко знаходимо промінь істини, що осяває всіх людей... Тому вона закликає всіх синів до того, щоб вони з розумом та любов'ю, спілкуючись та співпрацюючи з вірними інших релігій, а також виявляючи свою відданість християнській вірі та способу життя, визнавали, зберігали й розвивали ті духовні, звичаєві та соціокультурні цінності, які вони знайдуть у них».

І хоча загальна історія релігій наповнена ворожнечею, релігійними війнами й віронетерпимістю, міжконфесійне порозуміння та мирне співжиття різних релігій не є чимось новим. Кримський дослідник В.Возгрін в праці «Історія кримських татар» наводить приклади великої віротерпимості з боку татар, яка існувала в Криму в дотурецький період. Так, Успенський монастир поблизу Бахчисараю отримував матеріальну підтримку і користувався авторитетом у кримськотатарських ханів. Георгіївський монастир на мисі Фіолент існував більше тисячі років (890-1920 рр.). У Кафі (Феодосія) разом з мечетями-медресе знаходилися 17 католицьких храмів і 2 монастирі, грецькі храми і монастирі, вірменські, московсько-православні церкви, іудейські синагоги та караїмські кинаси. Поширеними були змішані за релігійною ознакою родини. Хан Хаджи-Девлет Гирей жертвував чималі суми на християнські монастирі, ставив стопудові свічки до образу Успенської Божої Матері перед походами кочівників Великої Орди. В той же час у сусідніх країнах віровідступників карали безжально. І така релігійно-ідеологічна нетерпимість зберігалася на північ від Перекопу віками.

Якщо провести аналіз у правовому аспекті, то ми побачимо, що нормами міжнародного права передбачається захист прав людини на свободу думки, совісті і релігії, а саме: згідно зі ст. 18 **Загальної декларації прав людини** (1948 р.) «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів». У ст. 9 **Конвенції про захист прав і основних свобод людини** (1950 р.) також зазначається, що «кожен має право на свободу думки, совісті та релігії, але «свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному

суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

Відповідні права людини на свободу думки, совісті і релігії визначені статтею 18 **Міжнародного пакту про громадянські та політичні права** (1966 р.) та статтями 1 і 6 **Декларації про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігій або переконань** (1981 р.).

У статтях 1, 2 **Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних або мовних меншин** передбачається, що держави повинні захищати на своїх територіях існування та самобутність національних чи етнічних, культурних, релігійних та мовних меншин, «особи, що належать до меншин, мають право створювати свої власні асоціації та забезпечувати їх функціонування та підтримувати без будь-якої дискримінації вільні та мирні контакти з іншими членами своєї групи та з особами, що належать до інших меншин, а також контакти через кордони з громадянами інших держав, з якими вони зв'язані національними, етнічними, релігійними або мовними зв'язками».

Відповідні норми закріплені і в ст. 35 **Конституції України**: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова...».

Законом України **«Про свободу совісті та релігійні організації»** (1991 р.) кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті, «це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культури, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання (стаття 3), зазначається про рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії (стаття 4) та наголошується на тому, що «державою захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями...», «усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо

інших не допускається», «релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань (стаття 5).

Слід зазначити, що цю тему неможливо висвітлити, якщо не торкатися подвійних стандартів, які ще існують у релігійному житті. Мова йде про те, що жодна конфесія відкрито не декларує свого ворожого ставлення до інших релігій, але критерієм істини залишається практика. А практика свідчить про неприйняття плюралізму і порозуміння як норми життя з боку окремих конфесій. Треба також усвідомити, що світське життя, ті норми поведінки, які склалися у суспільстві, рівень освіченості, культури населення суттєво впливають і на поведінку окремих віруючих, священнослужителів та керівників релігійних спільнот. За умов поки ще домінуючих у суспільстві сепаратистських процесів складно взагалі шукати компромісів у такій делікатній сфері як релігія.

На фоні достатньо вивчених філософських та правових аспектів існування толерантності релігійної на передній план виходять проблеми суто морально-етичні, зокрема у побуті ми всі вимагаємо від інших дотримання норм моралі і поведінки згідно з усталеними традиційно чи законодавчо закріпленими, а самі від себе не завжди вимагаємо того ж самого! Іншими словами, мова йде про формування специфічної парадигми цінностей: для чого слід жити і за що варто помирятися. Доцільно було б привести тут й думку іншої авторитетної особи не тільки для католицької Європи, а й світу в цілому – покійного понтифіка Івана Павла II: «Як можна не визнати того, що наше суспільство з багатьох точок зору є хворим суспільством. Воно хворе через знахабнілий егоїзм, через утилітаризм, який пропонується як модель життя, через заперечення та збайдужіння щодо трансцендентного покликання людини, через кризу духовних і моральних вартостей. «Патологія» духу є не менш небезпечною, ніж фізична патологія, і вони знаходяться під взаємним впливом». [Див.: Ясперс Карл. Філософія вери // Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. – М., 1994].

Із глибокої історії людства відомо, що релігія відігравала значну, іноді визначальну роль у розвитку суспільства: без думки жерців та релігійних ієрархів не приймалися рішення щодо війни та миру, формувалася мапа світу, завойовувалися нові території, починалися кровопролитні війни. Підтвердженням тому є десятки років релігійної війни в Північній Ірландії, сотні років боротьби шіїтів і сунітів по всьому світу, майже століття війни між іудеями та мусульманами на Близькому Сході тощо. Цей перелік можна продовжувати. Тому не дивно, що в останні роки і в Україні спостерігається різке зростання активності релігійних організацій у суспільному житті і в політиці. Це обумовлено, на наш погляд, тим, що з розпадом СРСР зникла панівна на той час всеохоплювальна і всепроникна комуністична ідеологія. Ідеологічний

вакуум не був заповнений ніякою іншою ідеологією. Дехто сподівався, що саме релігійна ідеологія та риторика заповнять цей вакуум. З іншого боку, політичні партії та громадські об'єднання за більш ніж півтора десятка років не спромоглися побудувати міцну державу, і зараз вона знаходиться (за загальними оцінками) в кризовому стані, який межує з втратою її незалежності. Враховуючи вищезгадані дані чисельних соціологічних опитувань щодо довіри населення до церкви, лідери найбільш впливових церков (і не тільки православних) саме тому й намагаються втрутитися в політику. При цьому вирішуються два завдання: проникнення релігійних діячів або їх представників у владні структури і зміцнення позицій самої Церкви через лобювання її інтересів в органах влади.

В зв'язку з цим виникає питання: чи має Церква моральне право на такий вплив на суспільство, якщо вона сама не є прикладом моральності і не сприяє єдності нації? Це стосується внутрішніх проблем як всередині православ'я, так і в іудаїзмі, ісламі, протестантизмі. Саме релігійні організації в нашій державі демонструють суспільству відкритий сепаратизм, відкрите намагання підпорядкувати собі інших. По-друге, як це регулюється в правовому полі, якщо зараз, згідно Конституції України, Церква відокремлена від держави? Так, дійсно, за Конституцією священослужителі мають усі виборчі права нарівні з іншими громадянами України. Але під час виборчих перегонів вони ідентифікують себе виключно як представники конкретних церков, яким за законом участь в політичних акціях заборонена. Яскравий приклад тому – саморозпуск партії мусульман України, коли на останніх виборах до Верховної Ради заради своїх політичних амбіцій та отримання депутатських та інших високих посад лідери партії пішли на її розпуск та перехід до Партії регіонів України. На нашу думку, саме політизація релігійних організацій не дає їм права на духовне лідерство в державі. Якщо говорити про православ'я, то цілком вчасним виглядає питання: наскільки збережені в сучасному православ'ї традиції раннього християнства? чи несе воно у світ ідеї любові, співчуття до ближнього? Чи на нас чекає жорстка ортодоксальна позиція православної церкви до усіх інаковірних та інакомислячих?

Поняття релігійної етики дуже важко осмислювати, якщо розглядати тільки віросповідну складову вчення. Святі отці, священослужителі завжди стоять перед дилемою: чи бути тільки проповідниками, місіонерами, а чи ж водночас бути громадянами і тією чи іншою мірою брати участь у суспільному житті, у тому числі і політичному. Священик будь-якої релігії повинен дбати про душі людей незалежно від кольору їх шкіри, національності, віросповідання, належності до тієї чи іншої політичної партії, навіть їх стосунків із законом. Тому важко запобігати взаємопроникненню релігійної і суспільної моралі, впливу мирських цінностей на віруючих взагалі. Саме від цього мають місце численні моральні «перекуси» як серед пересічних громадян, так і серед священства.

Це повною мірою стосується і толерантності. Дехто вважає, що толерантність релігійна може стати загальним мірилом, «твердою валютою» для людства. Але, якщо природа і історія людства – це боротьба, то, можливо, толерантність релігійну доцільно розглядати як противагу нетерпимості, злу, насиллю?

На тлі безладу, ворожнечі, протистояння у суспільстві іноді виникає питання: а чи варто взагалі про толерантність говорити? Вважаємо, що так. Альтернативою може стати тотальне здичавіння, нецивілізовані засоби вирішення суперечок і, як квінтесенція, війна «усіх проти усіх», чого не можна допустити. Три монотеїстичні світові релігії - християнство, іслам та іудаїзм пов'язані зі Старим Заветом, який зафіксує призначення людини і Богом даною їй свободою. Бог цих трьох релігій один - Бог любові, добра і справедливості. Тому саме вони в першу чергу мають стати на шлях проголошення і утвердження єдиних хоча б етичних цінностей.

Відтак вважаємо, що шляхи утвердження толерантності релігійної (оптимізації міжконфесійних, внутрішньоконфесійних, конфесійно-владних стосунків) слід шукати не в суто релігійному, а у, по-перше, правовому, по-друге, освітньому (культурно-просвітницькому), по-третє (і головне) філософському контекстах.

Філософія, починаючи з Сократа, доводить, що у всіх відношеннях зі світом треба починати з пізнання і утвердження в першу чергу себе як унікальної і неповторної особистості. Православне християнство знайшло свою святу землю на теренах Святої Київської Русі насамперед тому, що її народності (слов'янські) мали яскраво виражене індивідуалістичне самоцінне начало. Бог, якого вони сприйняли на свій індивідуально-суб'єктивний смак, по-перше, не заперечував індивідуальне начало, по-друге, не забороняв вважати його самоцінним, по-третє, робив його мірилом ставлення до інших і засобом духовної соціалізації суспільства. Християнство з його ідеєю богоподібності і богообраності кожної людини стало загальноєвропейською, а потім - і світовою релігією завдяки їй. Його постулат: «возлюби ближнього, як себе самого» став зрештою основою республіканського, а не монархічного устрою держави, основою якого є рівність у гідності. Складність пошуку шляхів утвердження толерантності релігійної з точки зору філософського контексту полягає в монологічному раціоналізмі та егоцентризмі сучасної людини і неадекватності релігійної свідомості церковних ієрархів. Якщо говорити про українських представників, то вони в переважній більшості – «радянські люди», а тому надають християнству за формою статусу своєрідного комуністичного вчення, яке ніколи не відрізняло індивідуалізм від егоцентризму (якому і притаманна нетерпимість до іншого). В більшості випадків ми зустрічаємо віруючих у Христа більше як у реальну боголюдину. Місія Ісуса полягала у знятті з людей гріху егоцентризму, який спустошує душу, підштовхує її до нетерпимості та асоціальних дій. Христос – живий Бог тому, що була реабілітована душа людська і їй дозволено було мати тілесні

(егоцентричні) спонукання, але якій вказали на інші – вічні і безкінечні духовні спонукання («Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний»). Вони соціалізують людину з Богом – синонімом вічності і безкінечності життя. Сам Спаситель (будучи Богом) проявляв надзвичайну толерантність, вступаючи у вільні дискусії з людьми, давав заповіді любові до всіх людей і багатократне прощення їх.

Звичайно, таке розуміння віри не наявне у свідомості українського народу. Воно значною мірою оязичене, тобто Бог ототожнюється з людиною, а не навпаки – людина намагається бути подібною Богові у своєму розумі. Церковнослужителі (зобов'язані догматикою), а разом з ними і ЗМІ цілком безапеляційно розповідають про боголюдність Христа як реальної історичної особи, культивуючи в такий спосіб більше ідолопоклонство, а не поклоніння святій і благочестивій сутності розуму, заради віри в який Христос, як образ мудрої людини, прийшов у світ людської уяви аби витіснити з неї образи (ідоли-ейдоси) предметів матеріально-речового світу. Коли ж в суспільстві не культивуються духовні ідеали, то воно фетишизує матеріально-виробничу сферу і уподібнює людину до матеріально-тілесної психофізіологічної істоти, яка діє матеріально-предметно, а не духовно-практично. Інакше кажучи, вона міняє місцями засоби і головну мету, якою є самовдосконалення, створення себе в якості суб'єкта морально-правової дії і толерантного ставлення до іншого. Відтак відродження поваги до мудрості і цінності Розуму як божественної сутності є головним кроком до вирішення проблем толерантності релігійної.

Рухаючись у напрямку від утвердження розумної (свідомої) любові до себе, до внутрішньої толерантності самим з собою, до гармонії в собі, слід чітко зрозуміти різницю між компромісом, синонімом толерантності, і безпринципністю, а також між людиною і гріхом, який вона чинить.

Важка і терниста робота із зростання любові і гармонії в собі (смиреномудрія) неодмінно гармонізує і толериує як «ближнього», так і зовнішній світ, який, в той же час, повинен залишитися принципово релігійно різноманітним, бо гармонія складається з різноманітності, а не з одноманітності, з багатьох співзвучних звуків, а не з одного, з багатьох кольорів, а не з одного! Видатний представник «отців церкви» Аврелій Августин сформулював філософські основи толерантності релігійної, які залишаються актуальними й універсальними і в XXI столітті: «В головному – єдність, у суперечливому – свобода, в усьому – любов» [Див.: Августин А. Исповедь. – М., 1997].

Спираючись на наведене вище, вважаємо, що ще одним необхідним шляхом до гармонізації людини і світу є підвищення рівня якості «світської» освіти та наповнення її новим ціннісним змістом, відхід від авторитарно-репресивної педагогіки і активізацію культурно-просвітницької діяльності для утвердження громадянської ідентичності як підґрунтя для об'єднання українського народу, незалежно від етнічної,

релігійної приналежності, політичних уподобань. Потребують унормування й уніфікації на рівні Міністерства освіти і науки України програми релігієзнавчих навчальних курсів, надання законодавчого забезпечення можливості церквам (деномінаціям) засновувати загальноосвітні заклади.

Як бачимо, правовий аспект вирішення проблем релігійної толерантності полягає у реальному відокремленні церкви від держави (політики), у розробленні змістовних законодавчих актів і, головне, механізмів їх реалізації; усуненні колізій між базовим законом про свободу совісті та іншими актами тощо. В Україні церква відокремлена від держави, але тільки де-юре. Де-факто ми спостерігаємо політизацію релігії і оцерковлення політики, що є причиною зростання релігійної нетерпимості. Політики радяться з ієрархами церков більше, ніж дають можливість впливати на суспільство науковцям і філософам, бо, мабуть, вбачають в них для себе небезпеку конкуренції. А філософія (устами філософів) стверджує, що українському народові слід усвідомити, що його космоїзм і антеїзм, пропущені через серце, дають високу чуттєву духовність – кордоцентризм, який не може бути егоїстичним чи інтолерантним, а соціоцентричним, тобто таким, що сприяє розвитку людини як вільної у своїй облагородженій чуттєвій індивідуальності.

Анотації

У статті **«Релігійна толерантність: філософсько-правовий аспект»** **О.Клемешин і Г.Макушинської** розкривається роль Церкви в умовах поліконфесійності сучасного українського суспільства, а також досліджуються історичні, правові, моральні та філософські аспекти релігійної толерантності.

В статье **О.Клемешин и Г.Макушинской «Религиозная толерантность: философско-правовой аспект»** раскрывается роль Церкви в условиях поликонфессиональности современного украинского общества, а также исследуются исторические, правовые, моральные и философские аспекты религиозной толерантности.

The article lays bare the role of church in the condition of the existence of different orientations of religion in modern Ukrainian society. And it also analyses historical, moral and philosophical aspects of the religious tolerance.